

Jan Tyszkiewicz

<https://orcid.org/0000-003-0757-5758>

Uniwersytet Warszawski, Warszawa

BADACZE I INNI CZYTELNICY ŹRÓDEŁ Z ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH W II RZECZYPOSPOLITEJ

Wszystkich korzystających z zasobu archiwalnego, warszawskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD), można umownie podzielić na dwie kategorie. Ważniejszą, ze względu na cele i wyniki dla kultury, byli badacze. Opracowywali oni problemy metodami naukowymi. Wszyscy inni czytelnicy stawiali sobie różne cele pozanaukowe.

Jeszcze przed odzyskaniem niepodległości przez Polskę opublikowano ważne edycje źródłowe oparte na zasobie dokumentów znajdujących się w Archiwum Głównym. Po roku 1920 oczekiwana była kontynuacja takich prac edytorskich¹. Spróbujemy wskazać, kto korzystał z zasobu AGAD przez następne 19 lat, w okresie kiedy jego dyrektorem był Józef Siemieński².

Sądząc z wypowiedzi późniejszego dyrektora i najważniejszej autorki dziejów Archiwum w międzywojniu – Jadwigi Karwasińskiej – grono użytkowników zgromadzonych tam źródeł było urozmaicone i liczebnie umiarkowane. Na V Zjeździe Historyków Polskich w Warszawie w 1930 r. Józef Siemieński stwierdził z ubolewaniem, że: „przewija się przez pracownię archiwalną po kilkadziesiąt do stu kilkudziesięciu osób w ciągu roku. Najwięcej takich, co przychodzą zajrzeć do jakiegoś rękopisu, sprawdzić jakiś szczegół, przeczytać w całości akt znany z rejestru”. Z wypowiedzi tej wynika, że liczba czytelników rosła

¹ K. Pacuski, *Przegląd źródeł [w:] Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 24–38. Por. *Przywileje królewskiego stołecznego miasta Starej Warszawy: 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913; *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV w. (1427–1453)*, wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916; *Codex diplomaticus et commemorationem Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919; *Księga ziemska płońska 1400–1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920; *Księga ziemska zakroczymska pierwsza: 1423–1427*, wyd. A. Rybarski, Warszawa 1920; *Księga ziemska zakroczymska druga: 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920.

² J. Karwasińska, *Józef Siemieński dyrektor Archiwum Głównego*, „Archeion”, t. 17, 1948, s. 27–53.

powoli i wynosiła od kilkunastu do dwudziestu użytkowników w miesiącu. Dyrektor miał dobrą orientację w tym zakresie, ponieważ – według zwyczaju poświadczanego w latach 1934–1937 – z prawie każdym czytelnikiem odbywał wstępne rozmowy. Może jednak obraz frekwencji, który odnotował, był zbyt pesymistyczny³. We wspomnieniach Aleksandra Gieysztora czytamy, że „dyrektor nie przychodził wcześniej, dużo przyjmował, w zasadzie wszystkich czytelników, egzaminując najmłodszych kandydatów do korzystania z akt⁴”. Następnie dowiadujemy się, że: „tępił, choć z miernym skutkiem, genealogów”. Poszukiwanie szczegółów z rodzinnej przeszłości i stanu posiadania przodków było więc często przedmiotem zainteresowania. Zresztą również wśród stałych pracowników Archiwum znajdował się (do roku 1937) osiemdziesięcioletni emeryt Aleksander Włodarski⁵, który zbierał materiały i uzupełniał „Herbarz szlachty polskiej”⁶. Była to jego pasja i źródło dochodów, dzięki osobom zainteresowanym własną genealogią. Zapewne część z nich Siemieński kierował do Włodarskiego, żeby odciążyć archiwistów. Stwierdzenie dyrektora wygłoszone na zjeździe historyków w 1930 r., jakoby „Na palcach jednej ręki mogę wyliczyć wszystkich, którzy w przeciągu tych 10 lat dokonali poważnych studiów w Archiwum Głównym”, było przesadne. Siemieński porównywał badaczy odwiedzających pracownię z pracownikami Archiwum (Jadwigą Karwasińską Adamem Wolffem, Zygmuntem Wdowiszewskim, Antonim Rybarskim, Adamem Stebelskim), którzy pilnie pracując, mieli wymierne osiągnięcia.

Dobrze zorientowana w funkcjonowaniu Archiwum Jadwiga Karwasińska stwierdzała, że profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego przychodzili rzadko, a niektórzy przysyłali swoich uczniów. Jedynym profesorem regularnie odwiedzającym Archiwum w latach 1927–1935 był jej zdaniem Waclaw Tokarz, który kierował na kwerendy do AGAD także swych seminarzystów. Zapewne chodziło o Jana Reychmana i Armanda Stefańskiego⁷. Tokarz badał dzieje powstania listopadowego i mówił Karwasińskiej, że wcześniej „czytał już te same akta jeszcze w Moskwie w 1912”, to znaczy przed ich rewindykacją do Polski. Spoza Warszawy do AGAD przyjeżdżał Jan Rutkowski z Poznania, Stanisław Bodniak z Biblioteki Kórnickiej, a z Krakowa młodzi wówczas badacze: Karol Buczek, Eugeniusz Latacz, Kazimierz Lepszy i Krystyna Pieradzka. Natomiast ze Lwowa przysyłał swoich uczniów Franciszek Bujak, jednak ich nazwiska nie zostały utrwalone⁸.

³ J. Siemieński, *Podstawa źródłowa naszej historiografii* [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków w Warszawie*, t. 1, Lwów 1930, s. 278.

⁴ A. Gieysztor, *W Archiwum Głównym prawie przed półwieczem*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 2, 1987, s. 188.

⁵ J. Grabowski, *Aleksander Konstanty Włodarski (1858/9–1939)* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 3: 1835–2015, red. E. Rosowska, Warszawa 2017, s. 259–261.

⁶ S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–21, Warszawa 1904–1938. Por. A. Gieysztor, *W Archiwum*, s. 190.

⁷ Akta studenckie i ich prace to potwierdzają; badali dzieje Polski w końcu XVIII w. Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego,teczki studenckie, Nr 30719, 42787.

⁸ J. Karwasińska, *Archiwum Główne Akt Dawnych w latach 1920–1939* [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, red. J. Karwasińska, Warszawa 1958, s. 133–134.

Stwierdzenia Józefa Siemieńskiego, że profesorowie historii czy prawa nie odwiedzają Archiwum, należy skonfrontować z ogólnym stanem szkolnictwa wyższego. Przez całe dwudziestolecie uczelnie w Polsce były niedostatecznie finansowane. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświaty Publicznej przewidywało corocznie ograniczone środki finansowe, które jeszcze często zmniejszano, nie wypłacając pełnych sum. W dwudziestoleciu były lata, kiedy na 822 katedry w uczelniach 46 nie było obsadzonych i nie funkcjonowało. Likwidowano je, kiedy prowadzący profesor przechodził na emeryturę (do 1933 r. w wieku 65 lat). Najlepiej, chociaż także niedostatecznie, finansowane były uniwersytety w Warszawie i Krakowie, słabiej we Lwowie. Pozostałe dwa – w Wilnie i Poznaniu utworzone dopiero w 1920 – borykały się z poważnymi trudnościami. Z zasobu AGAD korzystali przede wszystkim badacze i studenci warszawscy. Kraków miał duże zasoby źródłowe (Muzeum im. ks. Czartoryskich, Biblioteka Jagiellońska), Lwów dysponował Ossolineum i tzw. archiwum pobernardyńskim. Wilno posiadało również własne archiwa⁹. Słabiej uporządkowane zasoby archiwalne, głównie z XIX w., były w Poznaniu. W 1933 r. Katolicki Uniwersytet Lubelski otrzymał prawo nadawania magisteriów, a pozostałych stopni w 1938 r., czyli znacznie później, niż uczelnie państwowe¹⁰. Kierunek historyczny w Lublinie był wówczas wątki. Profesorem w Poznaniu został już w 1920 prof. Kazimierz Tymieniecki, świetny mediewista i znawca średniowiecznych źródeł przechowywanych w Archiwum Głównym. Jego liczne wypisy źródłowe, dotyczące Mazowsza i Wielkopolski, pozwoliły mu napisać kilka fundamentalnych monografii, które do dziś są niezastąpione¹¹.

Praktycznie z warszawskiego Archiwum Głównego korzystać mogli pracownicy i studenci Uniwersytetu Warszawskiego oraz otrzymujący wsparcie finansowe młodszy badacze z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nieliczni badacze dostawali zasiłki z różnych instytucji i fundacji, Funduszu Kultury Narodowej (od 1928 r.), Polskiej Akademii Umiejętności i Kasy im. Mianowskiego. Dopiero w 1937 r. przydzielono 20 stypendiów państwowych dla młodszych badaczy ze wszystkich dziedzin nauki. Było wśród nich siedmiu historyków (z Warszawy: Stanisław Herbst, Henryk Jabłoński, Tadeusz Manteuffel i Waclaw Tomkiewicz)¹².

Pomimo braku sympatii pomiędzy dyrektorem Siemieńskim a profesorami Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza Marcelim Handelsmanem, studenci historii byli przysyłani do Archiwum. Aleksander Gieysztor miał początkowo kłopoty z akceptacją przez dyrektora, ponieważ był uczniem Handelsmana. Lody zostały przełamane przy pomocy innego zasłużonego profesora historii – Jana Karola Kochanowskiego. Ten do ostatnich lat swojej pracy na

⁹ O szkolnictwie wyższym (konkrety i przegląd źródeł), zob. B. Jaczewski, *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Warszawa 1978.

¹⁰ J. Siemieński, *Stan i sprawa archiwów polskich*, „Nauka Polska”, t. 10, 1929, s. 490–517; J. Ziółek, *Katolicki Uniwersytet Lubelski [w:] Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, szp. 1170.

¹¹ *Kazimierz Tymieniecki (1887–1968). Dorobek i miejsce w mediewistyce polskiej*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1990. Por. K. Tymieniecki, *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalanie się stanów pod koniec wieków średnich*, Poznań 1922.

¹² B. Jaczewski, *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Wrocław 1971, s. 61–150; tenże, *Polityka naukowa*, passim.

uniwersytecie (do 1934 r.) regularnie co poniedziałek przychodził do Archiwum, prowadząc z grupą studentów i archiwistów naukę czytania średniowiecznych ksiąg sądowych¹³. Tak więc związek między uczelnią i Archiwum istniał w latach trzydziestych i był popierany przez Siemieńskiego. Dyrektor nie potrafił jednak zapomnieć, że w 1920 r. w wyniku niekorzystnego głosowania nie został przyjęty do grona profesorów Uniwersytetu Warszawskiego. Mimo to, kilkanaście lat później wszyscy profesorowie historii i archiwiści używali i promowali pożyteczny *Przewodnik po archiwach polskich* pióra Józefa Siemieńskiego, wydany w 1933 r.¹⁴

W styczniu 1931 r. pracownikiem Archiwum został Stanisław Szachno-Romanowicz (ur. 1900). Do jego zadań należało opracowanie dokumentów wschodnich Archiwum Koronnego i staropolskich szyfrów¹⁵. Szachno ukończył studia orientalistyczne w Uniwersytecie Warszawskim, pod opieką ks. prof. Józefa Bromskiego, a w 1932 r. uzyskał doktorat na Uniwersytecie we Lwowie. Studia te dały mu bierną znajomość języka sumeryjskiego, asyryjskiego oraz arabskiego. Podczas pracy w Dziale wschodnim Archiwum Głównego zaczął sobie radzić także z czytaniem w językach tureckim i perskim. Pomogły mu w tym studia w Instytucie Wschodnim w Warszawie (od 1925) i uczestnictwo w seminarium turkologicznym prowadzonym przez Ananiasza Zajączkowskiego (w Instytucie Wschodnim oraz w Uniwersytecie Warszawskim). Podstawą w pracy była znajomość odpowiednich alfabetów, głównie arabskiego. Pracując w AGAD, Stanisław Szachno był jednocześnie zatrudniony w w Dziale szyfrów Sztabu Generalnego Wojska Polskiego¹⁶.

Żmudna praca Szachny i kontakty ze środowiskiem naukowym orientalistów powodowała ich zainteresowanie dokumentami wschodnimi przechowywanymi w Archiwum Głównym. Uczestnicząc w seminarium Zajączkowskiego, Szachno skierował jego uwagę na dokument Sulejmana I z 1551 r. zachowany w trzech wersjach językowych: tureckiej, staropolskiej oraz tureckiej, ale zapisanej fonetycznie alfabetem łacińskim. Tak wyjątkowy tekst miał duże walory dydaktyczne¹⁷. Znający język i alfabet arabski Szachno w 1926 r. został poproszony przez Leona Kryczyńskiego do współpracy ze Związkiem Kulturalno-Oświatowym Tatarów RP. Kierowany przez Kryczyńskiego wileński oddział Związku zorganizował: Bibliotekę Tatarską (1926), Muzeum Tatarskie (1929) i Archiwum Tatarskie (1931). Muzeum i Archiwum posiadały oryginalne dokumenty rodowe

¹³ A. Gieysztor, *W Archiwum Głównym*, s. 189. Można dodać, że Gieysztor uczęszczał wówczas na dodatkowe seminarium właśnie u prof. J.K. Kochanowskiego, co zyskiwało aprobatę także dyrektora.

¹⁴ J. Siemieński, *Przewodnik po archiwach polskich*, cz. 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1933, ss. 110 i tablice. Wydano wówczas także wersję francuską (*Guide des Archives de Pologne*, Varsovie 1933).

¹⁵ J. Karwasińska, *Archiwum Główne*, s. 126; J. Tyszkiewicz, *Dział wschodni Archiwum Głównego przed osiemdziesięciu laty [w:] Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin prof. Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 140–151.

¹⁶ J. Tyszkiewicz, *Początki seminarium turkologicznego prof. A. Zajączkowskiego*, „Almanach Karański”, t. 3, 2014, s. 107–120.

¹⁷ A. Zajączkowski, *List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta w ówczesnej transkrypcji i tłumaczenia polskim z roku 1551*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 12, 1936, s. 91–118.

z XVII–XVIII w., zabytkowe modlitewniki oraz *kitab*y (zbiory tekstów religijnych). Te ostatnie pisane były alfabetem arabskim, czasem z modlitwami po arabsku i turecku. Jest wysoce prawdopodobne, że Szachno pomagał w identyfikacji, rozpoznaniu i klasyfikacji źródeł pisanych, do dziejów osadnictwa i kultury Tatarów litewsko-polskich¹⁸. Pracując w Archiwum od stycznia 1931 do września 1939, Szachno uporządkował dokumenty wschodnie, kolacjonując wszystkie pisma napisane do roku 1600¹⁹. Spośród historyków z tego rozpoznania korzystał później Stefan K. Kuczyński, pisząc o wojnach Rzeczypospolitej z Tatarami. Tylko szczegółowe badania pozwoliłyby ustalić, kto jeszcze spośród historyków posługiwał się utworzoną tak kartoteką. Ze wskazówek Szachny korzystali jego młodzi współpracownicy, Bogdan Baranowski i Stanisław Kryczyński, zatrudnieni w Archiwum. Wiadomo też, że Janusz Pajewski, pracujący nad stosunkami węgiersko-polskimi i tureckimi w połowie XVI w., opierał się na dokumentach znajdujących się w Warszawie, Krakowie i Budapeszcie. Stanisław Szachno znał kilku poważnych orientalistów, prof. Zygmunta Smogorzewskiego, Władysława Kotwicza, a przez swego mistrza ks. Józefa Bromskiego, także hachana Seraja Szapszała i Tadeusza Kowalskiego. Zawartością Działu wschodniego Archiwum Głównego interesowali się, co jest poświadczane, turkolog hachan karaimski Seraja Szapszał z Wilna i Władysław Kotwicz, mongolista i turkolog ze Lwowa i Wilna. Nie jest pewne, czy Szapszał tylko korzystał z informacji Szachny, czy też osobiście przyjeżdżał do Warszawy. Być może zajął do Archiwum podczas któregoś ze zjazdów naukowych Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Jest faktem, że na II Zjeździe Orientalistów w Wilnie w 1932 r. Szapszał omawiał źródła przydatne dla orientalistów polskich znajdujące się w Warszawie. Pomoc Szachny dla Szapszała mogła być potrzebna, gdy ten na VI Zjeździe Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego w Wilnie w 1937 r. wygłaszał referat „Korespondencja dyplomatyczna Wysokiej Porty w sprawie pierwszej elekcji w Polsce”²⁰.

Dowodów na kontakty i zainteresowania prof. Władysława Kotwicza z Szachną dostarcza ich korespondencja, a ściśle biorąc listy wysyłane z Warszawy do Kotwicza przebywającego we Lwowie i w Wilnie. Listy Szachny zachowały się z lat 1928–1936 oraz list z 28 VII 1939 r.²¹ Po studiach i praktyce archiwalno-dyplomatycznej w Petersburgu Kotwicz w 1925 r. rozpoczął pracę w Uniwersytecie Lwowskim. Później był redaktorem „Rocznika Orientalistycznego” i prezesem

¹⁸ Leon Najman *Mirza Kryczyński – lider ruchu kulturalnego Tatarów polskich*, red. S. Chazbijewicz, Gdynia 1998.

¹⁹ Zgodnie ze sprawozdaniami opracował kilkaset dokumentów wschodnich, przede wszystkim tureckich i tatarskich, A. Rybarski, *Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych. Lata 1933 i 1934. Na podstawie materiałów dostarczonych przez poszczególne Archiwa Państwowe*, „Archeion”, t. 13, 1935, s. 190; tenże, *Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych. Rok 1937. Na podstawie materiałów dostarczonych przez poszczególne Archiwa Państwowe*, „Archeion”, t. 16, 1938–1939, s. 155–156.

²⁰ S. Szapszał, *Korespondencja dyplomatyczna Wysokiej Porty w sprawie pierwszej elekcji w Polsce*, „Collectanea Orientalia”, nr 11, 1937, s. 8 (streszczenia). Przypuszczenie to wymaga sprawdzenia w materiałach, które pozostały w Wilnie i znajdują się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk.

²¹ J. Tyszkiewicz, *Z historii orientalistyki. Listy Stanisława Szachny-Romanowicza do Władysława Kotwicza: 1928–1939*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1(273), 2020, s. 79–90.

Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, co dwa lata organizując ogólnopolskie zjazdy Towarzystwa. Znajomość z nim sprawiła, że od 1931 r. Szachno zabiegał o uczestnictwo w tych zjazdach i druk wystąpień w biuletynie „Collectanea Orientalia”. Przyjęto go do Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego w połowie 1933 r. W listach do Kotwicza Szachno prosił o wskazówki, wyjaśnienia dotyczące tekstów orientalnych (głównie tureckich i perskich), informował o artykułach i referatach przygotowywanych na zjazdy i do „Rocznika Orientalistycznego”. Z listów tych można się dowiedzieć, czym obaj się zajmowali, o trudnościach, które miał Szachno przy porządkowaniu Działu wschodniego Archiwum. Umiejętności paleograficzne potrzebne przy odczytywaniu tekstów pisanych alfabetem arabskim Szachno rozwijał, uczestnicząc w organizowaniu Archiwum Tatarskiego w Wilnie. W liście z 12 VIII 1930 r., na kilka miesięcy przed podjęciem pracy w Archiwum, napisał do Kotwicza, że do Warszawy przyjechał prof. Z. Smogorzewski, arabista ze Lwowa. Miał z nim spotkanie. Nie napisał, czy odwiedzili Archiwum i czy informował Smogorzewskiego o zasobie dokumentów Działu wschodniego.

Po rozpoczęciu porządkowania dokumentów tureckich z Archiwum Koronnego Szachno napisał 10 IV 1931 r., że przesłanie odczytanych tekstów, zadatowanych i zregestrowanych, wymaga zgody dyrektora. Na przypuszczalną prośbę Kotwicza odpowiedział 29 IV 1931 r. „Wypisy z dokumentów mogę przesłać, ale potrzebna jest na to zgoda dyrektora Archiwum Głównego w Warszawie prof. Siemieńskiego”. Dyrektor był więc formalistą. Kontrolował pracę podwładnych i preferował osobiste przyjazdy badaczy do Archiwum. Być może procedura przewidywała napisanie podania albo również opłaty. Siemieński wiedział, że Kotwicz wykłada we Lwowie albo przebywa w Wilnie. Dyrektor zakładał zapewne, że profesor uniwersytetu może finansować swoje przejazdy pociągiem i parodniowy pobyt w Warszawie. Wypisy źródłowe można było załatwić, tylko nie wiemy na jakich warunkach. 22 VI 1931 r. Szachno poinformował prof. Kotwicza: „Obecnie robię odpisy dla p. Słuszkiewicza z dokumentów ormiańskich”²². Eugeniusz Słuszkiewicz, również pracownik Uniwersytetu Lwowskiego, musiał znać przybliżoną treść dokumentów ormiańskich, z których odpisy zamówił. Jego uprzedni osobisty pobyt w Warszawie, jest wysoce prawdopodobny.

W początkach marca 1932 r. prof. Kotwicz poprosił Szachnę o informacje, kto dotąd (zapewne od 1920 r.) korzystał ze źródeł Działu tureckiego Archiwum Głównego. Szachno odpowiedział w liście z 6 III 1932 r. „Z Działu tureckiego AGAD robię regista. Korzystali z niego dotąd tylko: p. Pajewski i p. Chrzanowski, obaj z Warszawy. Dział turecki badał Abdullah Zihni (Kraków). Na zamówienie MSZagr. pracę o stosunkach polsko-tureckich w XIX w. napisał dr Lewak, opierając się na dokumentach w Raperswilu. W AGAD dokumentów nie oglądał. Prof. Władysław Konopczyński (Kraków) opracowywał temat także na zamówienie MSZ: Stosunki polsko-tureckie w XVII-XVIII w., ale z Działu dokumentów tureckich w AGAD nie korzystał”²³. W ten sposób dowiadujemy się, kto

²² J. Tyszkiewicz, *Z historii*, s. 83; *Korespondencja S. Szachny*, list 12, k. 9.

²³ Biblioteka PAN w Krakowie, *Korespondencja W. Kotwicza*, nr 4600, t. 5: S. Szachno-Romanowicz do W. Kotwicza 1928–1939 (28), k. 28. Por. J. Tyszkiewicz, *Z historii orientalistyki*, s. 86.

dokumenty wschodnie w Archiwum wertował osobiście, przed marcem 1932. Zihni był Tatarem krymskim, obywatelem tureckim, który otrzymał stypendium naukowe i w 1933 r. napisał doktorat pod kierunkiem prof. Tadeusza Kowalskiego w Krakowie. W Warszawie był on w kontakcie z Instytutem Wschodnim i Związkiem Kulturalno-Oświatowym Tatarów RP jeszcze w latach 1936–1937²⁴. Opracowania Adama Lewaka i W. Konopczyńskiego wydano w 1935 i 1936 r., a pracę Zihniego „Z dziejów Krymu. Polityka – kultura – emigracja” (Warszawa 1938), dopiero dwa lata później.

W liście z 12 IV 1932 r. Szachno zgłosił Kotwiczowi gotowość wygłoszenia na Zjeździe Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego referatu: „Obraz ogólny dokumentów wschodnich znajdujących się w Archiwum Głównym”. Być może zachęcał go do tego zarówno Kotwicz, jak i Siemieński. Na źródła i tematykę turecką Szachno zwrócił uwagę orientalistów na II Zjeździe w Wilnie w maju 1932 r., przedstawiając referat „Ibrahim Bej Strasz, Polak renegat w służbie tureckiej od 1551 (zm. 1571)”.

15 XII 1934 r. Szachno poinformował Kotwicza, że zaczyna opracowywać Dział tatarski, w którym najstarsze zachowane dokumenty pochodzą z końca XIV w. Warto dodać, że do dnia dzisiejszego, a więc przez następne 90 lat, nie doczekały się one opracowania. O jarlykach chana Tochtamysza pisał Szachno do Kotwicza już wcześniej (2 XII 1931 r.), pytając go o sprawę ich szyfrowania. Na VI Zjeździe Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego w Wilnie w 1937 r. Bogdan Baranowski, współpracownik Szachny w Dziale wschodnim, wygłosił referat: „O znajomości języka tureckiego w Polsce XV–XVII wieku”. Była to kolejna popularyzacja wiedzy o zasobie Archiwum Głównego²⁵.

Stanisław Kryczyński, młody historyk, uczeń prof. Stanisława Zakrzewskiego ze Lwowa, zaczął pracę w Archiwum w połowie 1937 r. W krótkich wspomnieniach, spisanych w 1940, podał, że częstym gościem w Archiwum był Józef Rafacz (1890–1944), prawnik i wieloletni profesor Uniwersytetu Warszawskiego. „Przychodził wcześniej rano i wertował szybko książki ziemskie”. Można dziś przypuszczać, że kończył pisanie swojego opracowania *Regale bartne na Mazowszu w późnym średniowieczu* (Lwów 1938). W tym czasie z Poznania wielokrotnie przyjeżdżał na kwerendę w Archiwum Adam Skalkowski (1877–1951). Kryczyński dobrze zapamiętał rozmowy ze Skalkowskim, profesorem Uniwersytetu Poznańskiego, który zajmował się dziejami Legionów gen. Dąbrowskiego i rodziną gen. Antoniego Józefa Madalińskiego. Skalkowski chętnie rozmawiał z Kryczyńskim, ponieważ mieli wspólne zainteresowania przebiegiem powstania

²⁴ Zob. *Informacja* (red.): „12 stycznia 1933 na Uniwersytecie Jagiellońskim odbyła się promocja Abdullaha Zihni, na dr filozofii, za pracę na temat: „O listach chanów krymskich wysyłanych do Polski”, „Przegląd Islamski”, R. 3, 1934, nr 1, s. 21. A. Zihni publikował na ten temat w „Przeglądzie Orientalistycznym”. O środowisku Instytutu Wschodniego i osobistej znajomości Zihniego z Kryczyńskim, zob. J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)* [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane Ludwikowi Bazylowowi w siedemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. L. Jaśkiewicz etc., Warszawa 1985, s. 379 i n.

²⁵ J. Tyszkiewicz, *Orientalistyczne środowisko w Wilnie: 1919–1939*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3–4, 2008, s. 176–181; J. Tyszkiewicz, *Dalekie drogi z Azerbejdżanu do Polski średniowiecznej* [w:] *Materiały II Konferencji Naukowej Azerbejdżan–Polska*, red. S. Rzajew, Warszawa 2014, s. 145–151 (tutaj o jarlyku Tochtamysza do Władysława Jagiełły).

kościuszkowskiego. Kryczyński zebrał materiały i opublikował w 1935 rozprawę o gen. Józefie Bielaku (zm. 1794). Pisał także o walkach pułków Straży Przedniej Wielkiego Księstwa Litewskiego, sformowanych głównie z Tatarów litewsko-polskich, w wojnie polsko-rosyjskiej (1792), powstaniu kościuszkowskim i wojnach napoleońskich²⁶.

„Przychodzili do Archiwum ci, co pisali prace z zakresu historii politycznej, gospodarczej, kulturalnej i wojskowej, z dziejów szkolnictwa, szpitalnictwa, medycyny (jedna lekarka szukała materiałów do historii trądu w Polsce), teatru” – zapisał Kryczyński. „Zgłaszali się chłopci i zaściankowi szlachcice po akta i plany gruntów, o które się procesowali: zgłaszały się różne osoby poszukujące swych przodków. Raz przyszła trzęsąca się staruszka... która pytała o metryki swej rodziny z parafii leżących kędyś na Ukrainie. Potrzebne to było jej szwagrowi, jakiemuś baronowi austriackiemu, do stwierdzenia w Wiedniu aryjskiego pochodzenia”. Staruszka przyszła więc po przyłączeniu Austrii do Niemiec (1938)²⁷.

Odwołując się do stanu z około roku 1930, naszkicowanego przez Siemienińskiego i Karwasińską, można zauważyć, że zaszły poważne zmiany. Poszukiwacze dokumentów rodowych i własnościowych stanowili po 10 latach wyraźną mniejszość. W latach pracy Kryczyńskiego (1937–1939) zaczynają dominować tematy historyczne z różnych dziedzin. Materiały źródłowe w Archiwum zbierają teraz przedstawiciele młodej generacji badaczy i studentów piszących prace dyplomowe.

W ostatnich latach przed II wojną światową na Wydziale Humanistycznym w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego wykładało 22 profesorów, docentów i doktorów. Pomijamy imienną ich listę; tylko czternastu przeżyło wojnę. Ze względu na zakres uprawianej tematyki i brak źródeł do niej w Archiwum tylko sześciu mogło szukać tutaj potrzebnych materiałów. Byli nimi profesorowie i docenci: Janusz Woliński, Henryk Mościcki, B. Pawłowski, Jadwiga Karwasińska, Waclaw Tomkiewicz i Janusz Pajewski. Natomiast Oskar Halecki i Stefan Kuczyński skupiali uwagę na XIV–XVI w., Rusi średniowiecznej, Litwie i Moskwie. Do tej problematyki w AGAD było bardzo mało materiałów. Waclaw Tokarz przebywał już na emeryturze. Mediewiści zajmujący się Europą czy Polską mieli już ogromną większość źródeł opublikowanych w kronikach, kodeksach, księgach sądowych i rachunkach²⁸.

Zagadnienie współpracy Archiwum Głównego z zagranicą w okresie międzywojennym stanowi osobny temat oczekujący opracowania. Wiadomo, że o udostępnianie (wymianę) źródeł i kwerendy zwracali się indywidualni badacze

²⁶ J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek badawczy*, s. 381 i n.

²⁷ S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, Białystok 2014, s. 136.

²⁸ *Uniwersytet Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Spis wykładów w roku akademickim 1938–1939*, Warszawa 1938, s. 59–64. W spisie uwzględniono wszystkie zajęcia prowadzone w Instytucie Historycznym; wykłady, ćwiczenia i seminaria, podając ich tytuły. Por. *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego UW: 1930–2005*, red. J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005; A. Kulecka, *Zasób Archiwum Głównego Akt Dawnych w badaniach nad wiekiem XIX w niepodległej Polsce (1918–1939)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 18, 2012, s. 199–208.

obcy oraz niektóre archiwa z państw europejskich (Czechosłowacji, Węgier, Rumunii)²⁹. Zapoczątkowano wówczas również udzielanie zagranicznych stypendiów dla archiwistów.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, teczki studenckie: J. Rejchman nr 30719, A. Stefański Nr 42787.
- Biblioteka PAN w Krakowie, Korespondencja W. Kotwicza, Nr 4600, t. 5: S. Szachno-Romanowicz do W. Kotwicza 1928–1939.
- Codex diplomaticus et commemorationem Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919.
- Kryczyński S., *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, wstęp, wybór i oprac. G. Czerwiński, Białystok 2014.
- Księga ziemska płońska 1400–1417*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1920.
- Księga ziemska zakroczymska druga: 1434–1437*, wyd. K. Tymieniecki, Warszawa 1920.
- Księga ziemska zakroczymska pierwsza: 1423–1427*, wyd. A. Rybarski, Warszawa 1920.
- Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV w. (1427–1453)*, wyd. S. Ehrenkretz, Warszawa 1916.
- Przywileje królewskiego stołecznego miasta Starej Warszawy: 1376–1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.
- Uniwersytet Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Spis wykładów w roku akademickim 1938–1939*, Warszawa 1938.
- Uruski S., Kosiński A., Włodarski A., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 1–21, Warszawa 1904–1938.
- Zajączkowski A., *List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta w ówczesnej transkrypcji i tłumaczenia polskim z roku 1551*, „Rocznik Orientalistyczny”, t. 12, 1936, s. 91–118.

Literatura

- Gieysztor A., *W Archiwum Głównym prawie przed półwieczem*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 2, 1987, s. 184–191.
- Grabowski J. *Aleksander Konstanty Włodarski (1858/9–1939)* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 3: 1835–2015, red. E. Rosowska, Warszawa 2017, s. 259–261.
- Informacja* (red.), „Przegląd Islamski”, R. 3, 1934, nr 1, s. 21.
- Jaczewski B., *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Wrocław 1971.

²⁹ J. Karwasińska, *Archiwum*, s. 135.

- Jaczewski B., *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Warszawa 1978.
- Karwasińska J., *Archiwum Główne Akt Dawnych w latach 1920–1939 [w:] Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, red. J. Karwasińska, Warszawa 1958, s. 117–144.
- Karwasińska J., *Józef Siemieński dyrektor Archiwum Głównego*, „Archeion”, t. 17, 1948, s. 27–53.
- Kazimierz Tymieniecki (1887–1968). *Dorobek i miejsce w mediewistyce polskiej*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1990.
- Konopczyński W., *Polska–Turcja: 1683–1772*, Warszawa 1936.
- Kryczyński S., *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.
- Kulecka A., *Zasób Archiwum Głównego Akt Dawnych w badaniach nad wiekiem XIX w niepodległej Polsce (1918–1939)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 18, 2012, s. 199–208.
- Leon Najman Mirza Kryczyński – lider ruchu kulturalnego Tatarów polskich, red. S. Chazbijewicz, Gdynia 1998.
- Lewak A., *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831–1837)*, Warszawa 1935.
- Pacuski K., *Przegląd źródeł [w:] Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 19–42.
- Pajewski J., *Stosunki polsko-węgierskie i niebezpieczeństwo tureckie w 1516–1526*, Warszawa 1930.
- Rafacz J., *Regale bartne na Mazowszu w późnym średniowieczu*, Lwów 1938.
- Rybarski A., *Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych. Lata 1933 i 1934. Na podstawie materiałów dostarczonych przez poszczególne Archiwa Państwowe*, „Archeion”, t. 13, 1935, s. 187–265.
- Rybarski A., *Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych. Rok 1937. Na podstawie materiałów dostarczonych przez poszczególne Archiwa Państwowe*, „Archeion”, t. 16, 1938–1939, s. 155–216.
- Siemieński J., *Guide des Archives de Pologne*, Varsovie 1933.
- Siemieński J., *Podstawa źródłowa naszej historiografii [w:] Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków w Warszawie*, t. 1, Lwów 1930, s. 278–287.
- Siemieński J., *Przewodnik po archiwach polskich, cz. 1: Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1933.
- Siemieński J., *Stan i sprawa archiwów polskich*, „Nauka Polska”, t. 10, 1929, s. 490–517.
- Szapszał S., *Korespondencja dyplomatyczna Wysokiej Porty w sprawie pierwszej elekcji w Polsce*, „Collectanea Orientalia”, nr 11, 1937, s. 8.
- Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego UW: 1930–2005*, red. J. Tyszkiewicz, Warszawa 2005.
- Tymieniecki K., *Sądownictwo w sprawach kmiecyh a ustalanie się stanów pod koniec wieków średnich*, Poznań 1922.
- Tyszkiewicz J., *Dalekie drogi z Azerbejdżanu do Polski średniowiecznej [w:] Materiały II Konferencji Naukowej Azerbejdżan–Polska*, red. S. Rzajew, Warszawa 2014, s. 145–151.

- Tyszkiewicz J., *Dział wschodni Archiwum Głównego przed osiemdziesięciu laty* [w:] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin prof. Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 140–151.
- Tyszkiewicz J., *Orientalistyczne środowisko w Wilnie: 1919–1939*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3–4, 2008, s. 173–181.
- Tyszkiewicz J., *Początki seminarium turkologicznego prof. A. Zajączkowskiego*, „Almanach Karaimski”, t. 3, 2014, s. 107–120.
- Tyszkiewicz J., *Z historii orientalistyki. Listy Stanisława Szachny-Romanowicza do Władysława Kotwicza: 1928–1939*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1(273), 2020, s. 79–90.
- Tyszkiewicz J., *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)* [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane Ludwikowi Bazylowowi w siedemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. L. Jaśkiewicz etc., Warszawa 1985, s. 363–385.
- Zihni A., *Z dziejów korespondencji dyplomatycznej między Krymem a Polską w XVII w.*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, 1935, s. 400–406.
- Zihni A., *Z dziejów Krymu. Polityka. Kultura. Emigracja*, Warszawa 1938.
- Ziółek J., *Katolicki Uniwersytet Lubelski* [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, ssp. 1170–1171.

Streszczenie

W okresie II Rzeczypospolitej państwowe Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie było ważną placówką archiwalną. Jego dyrektorem był Józef Siemiński. Czytelnia w Archiwum miała 20 miejsc. Z Archiwum rocznie korzystało od 80 do 150 czytelników. Badano źródła dotyczące: polityki, gospodarki, życia społecznego, kultury, a także genealogię. Z Archiwum korzystali profesorowie z Warszawy (Józef Rafacz, Wacław Tokarz, Jan Karol Kochanowski), z Poznania (J. Rutkowski, S. Bodniak, A. Skałkowski) i młodzi historycy z Krakowa (Karol Buczek, Krystyna Pieradzka, E. Latacz, Kazimierz Lepszy). J. Bujak przysyłał swoich uczniów ze Lwowa. Wypisy ze źródeł ormiańskich dla E. Słuszkiewicza ze Lwowa przygotowywał Stanisław Szachno-Romanowicz, pracownik Archiwum. Orientalistycznymi źródłami w Archiwum interesował się W. Kotwicz ze Lwowa i S. Szapszał z Wilna. Badał je również Abdullah Zihni, obywatel Turcji, uczeń T. Kowalskiego z Krakowa. W tym czasie miasta uniwersyteckie (Wilno, Kraków, Lwów) miały własne duże archiwa. Przyjazdy na kwerendę archiwalną i pobyt w Warszawie były kosztowne, co wpływało na ograniczanie możliwości korzystania z archiwum.

Researchers and other users of sources held at the Central Archive of Historical Records in the Second Republic of Poland

Summary

During the Second Republic of Poland period, the state-owned Central Archive of Historical Records in Warsaw was an important archival institution. Its director was Józef Siemiński. The reading room of the Archive had 20 seats. Annually, the Archive was used by 80 to 150 readers. Sources were studied regarding politics, economy, social life, culture, as well as genealogy. The Archive was used by professors from Warsaw (Józef Rafacz, Wacław Tokarz, Jan Karol Kochanowski), from Poznań (J. Rutkowski, S. Bodniak, A. Skałkowski) and young historians from Kraków (Karol Buczek, Krystyna Pieradzka, E. Latacz, Kazimierz Lepszy). J. Bujak dispatched his students from Lviv

to the Archive. Stanisław Szachno-Romanowicz, an employee of the Archive, prepared excerpts from Armenian sources for E. Słuszkiewicz from Lviv. Orientalist sources in the Archive were of interest to W. Kotwicz from Lviv and S. Shapshal from Vilnius. They were also researched by Abdullah Zihni, Turkish citizen, a student of T. Kowalski from Krakow. At that time, the university cities (Vilnius, Krakow, Lviv) had their own large archives. It was expensive to come and stay in Warsaw for archival research, which had an impact that limited the use of the archives.

Słowa kluczowe: Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD, Józef Siemieński, Jadwiga Karwasińska, Stanisław Szachno-Romanowicz, Stanisław Kryczyński

Keywords: Central Archive of Historical Records, AGAD, Józef Siemieński, Jadwiga Karwasińska, Stanisław Szachno-Romanowicz, Stanisław Kryczyński